

В.О. Венгерська

**РОЗВИТОК КРЕДИТНО-ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
В КІНЦІ ХVІІІ - НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.**

Фінанси та кредит — надзвичайно важливі елементи формування здорових економічних відносин. Дослідження історії становлення і розвитку фінансово-кредитної системи в сучасних економічних умовах дозволяє говорити про актуальність звернення до цієї теми. Стосовно розробки теми та глибини її вивчення, слід зазначити, що положення про недостатню розробку зовсім не заперечує наявності в цілому досить значної історіографії. Основна частина — це дореволюційні дослідження та публіцистика [2, 5, 15, 16, 20, 8, 24]. Більшість праць присвячена загальним проблемам кредиту в Російській імперії, автори яких були не тільки теоретиками, а й практиками фінансово-кредитної справи, визначними представниками банківського капіталу [2, 6, 14, 22]. Особливе значення для вивчення теми мають документи законодавчого та нормативного плану [3, 4], хоча в них, звичайно, відсутні матеріали, які б відтворювали поточну діяльність установ. Значне місце у вивченні проблеми займають дослідження архівних фондів [9-13]. Періодичні видання різних напрямків, від урядових до регіональних [3, 4, 17], теж надзвичайно цінне джерело. Розробка теми українськими вченими поки що обмежується декількома монографіями [7, 18], які мають не пряме відношення до теми, а присвячені теоретичному доробку українських економістів.

Поступальний розвиток будь-якої держави передбачає наявність нормальної грошової системи та мережі кредитних установ. Відомий французький вчений Фернанд Бродель у своїй праці "Матеріальна цивілізація..." [1] наводить слова англійського економіста У. Петті, який ще у 1682 р. висловився таким чином: "Найменше, що можна було б сказати про гроші: які існують ліки, якщо у нас занадто мало грошей? Нам необхідно влаштувати банк. Банк — це машина для кредиту, для підсилення ефекту існування грошей". В Європі банки виникли ще у 14 ст., в Італії, у вигляді приватних банкірських контор. В Російській імперії перші банки з'являються в 30-ті рр. ХVІІІ ст. Це були казенні банки, оскільки країна залишалась надзвичайно бідною на капітали, то того ж політичний устрій не сприяв прояву приватної ініціативи. Перший банк було відкрито при монетній конторі, він видавав короткотермінові позики під заставу коштовних металів, вкладів ця контора не приймала, тому банком її можна назвати з великою натяжкою.

Справжній банк, який оперував не тільки за рахунок своїх основних капіталів, але й за рахунок внесків приватних осіб, виникає 1754 р. - для дворянства та купецтва Петербурзького порту. Досить цікавий банк було відкрито 1760 р. - Артилерійського та інженерних корпусів за рахунок сум, які надходили із переробки мідних гармат на гроші. В 1781 р. за наказом Катерини ІІ в багатьох містах імперії засновано контори Асигнаційного банку, кожен з яких необхідно було забезпечити певною масою асигнацій. В Україні такі контори було відкрито у Києві, Ніжині, Харкові. Кожна нова контора забезпечувалась капіталом у 200 тис. руб. На таку ж суму додатково випускались асигнації. Вже тоді уряд використовував як засіб тимчасового виведення економічного становища грошову емісію. Як це трапляється, вона стала надмірною та призвела до підвищення цін на товари та робочу силу. Навесні 1783 р. було утворено таємну комісію для збільшення державних доходів. Одним із заходів, рекомендованих комісією, стала заміна в Україні різних поборів подушною податтю, що надзвичайно погіршало становище українського селянства. 1786 р. Катерина видає маніфест про недопустимість перевищення банківських асигнацій 100 млн. руб. Але вже через рік наслідки війни з Туреччиною дали себе знати, Маніфест було порушено, а курс асигнацій щодо дзвінкої монети неухильно знижувався. В таких умовах чисельні банківські контори в російській провінції, куди населення кинулось, щоб вимінити асигнації на монету, виявились зайвими. Тому 1788 р. Київську контору було ліквідовано.

1786 р. так звані Єлизаветські банки в Москві та Петербурзі було перетворено в Державний Позиковий банк, спеціально з метою видачі позик під заставу нерухомих маєтків. Це був прообраз майбутніх іпотечних банків.

ХІХ ст. подарувало цілу плеяду блискучих державних діячів, серед яких були і значні фінансисти. Це і Є.Ф. Канкрін, і І. Вишеградський, і М.Х. Бунге, і А.Я. Антонович, С.Ю. Вітте та багато ін.

Міністром фінансів Російської імперії в 30-тих рр. XIX ст. був Євген Францович Канкрін, який робив все можливе для розвитку державних кредитних установ та направляв свої зусилля на здешевлення кредиту. В 1839 — 1843 рр. він провів фінансову реформу, ввів за основу грошового обертання срібний рубль та встановив обов'язковий курс асигнацій. Цими заходами він тимчасово зміцнив фінанси Російської імперії.

Це була перша спроба проведення значної грошової реформи в країні. Проблема введення грошового обігу чи то на основі монометалізму, чи то на основі біметалізму, була однією з головних предметів суперечок, які точились протягом всього XIX ст. в Росії, поки остаточно не вирішив її 1897 р. С. Ю. Вітте, ввівши золотий грошовий обіг, забезпечивши країні тверду валюту аж до першої світової війни та приплив іноземних капіталів.

З ім'ям Канкріна пов'язана поява перших ощадних кас. Ним були взяті за взірць англійські Saving-Banks, французькі caisses d'épargne та німецькі Spaarkassen. Хоча, звичайно, це були досить примітивні установи, суми внесків у які були незначними. Ощадні каси, в сучасному розумінні цього слова, виникли пізніше, завдяки плідній діяльності М.Х. Бунге. Повертаючись до установ, відкритих Є.Ф. Канкріном, слід сказати, що вони були відкриті лише в Москві та Петербурзі при Зберігальних касах, внески приймалися на суму від 50 коп. до 25 руб. сріблом, з нарахуванням 4 % річних. В банках нарахування відсотків починалось через шість місяців по внесках, в ощадних касах — з першого числа наступного за днем внеску місяця.

Зміцненню економічного становища та прискоренню товарного обігу сприяли біржові операції. Особливого поширення вони набули у ярмарковій торгівлі, що була особливо популярною в Україні, згодом біржові операції та різні форми кредитування поширились і на виставки, які отримали широке поширення, завдяки діяльності того ж М.Х. Бунге.

В 30-ті рр. XIX ст. поширились так звані контрактні ярмарки. Найбільшими в Російській імперії були Київські контракти та ті, що проводились у м. Нижній Новгород. Причому рівень організації та інформаційного забезпечення, як на той час, був надзвичайно високим. На контракти з'їздилися купці і банкіри, що складали угоди, котрі у відповідності до розміру справи реєструвались чи в головному цивільному суді, чи в повітовому контракті. Київські контракти були і ярмарком, і біржою. Майже всі розрахунки на Київських та Новгородських контрактах здійснювались на вкладні білети, вже в цей час діяли комерційні банки, які приймали великі грошові внески, замість них видавали вкладні білети на пред'явника.

Під час проведення контрактного ярмарку 1836 р. у Києві видавались відомості "Киевские объявления", які складались із декількох розділів. В першому містились офіційні повідомлення щодо продажу з публічного торгу; виклики бажаючих до підрядів, будівництва та ін.; у другому відділі — приватні оголошення: про продаж нерухомого майна та різних товарів: про видачу у борг капіталів, про існуючі курси на золото та срібло. Цікаво, що два останніх пункти в той час відносили до розділу приватних об'яв. А далі в газеті повідомлялось про проведення різноманітних концертів, вистав та ін. розважальних заходів. У віснику розміщались накази про заборону подальшого збільшення лажу на час проведення контракту (в сучасній термінології це слово частіше звучить як "ажіо" та означає комісійний збір, який береться за обмін нерівноцінних валют або за обмін банкнот на металічні монети). Для участі в ярмарку спеціально запрошувались представники різних станів, цього року такі запрошення отримали 3041 чоловік.

У звіті, який складено Київським військовим, Подольським та Волинським генерал-губернатором О.Д. Гур'євим для міністра внутрішніх справ, зазначалось, що контракт відбувся "благопристойно и никаких проишествий не произошло" [9]. Товарів було привезено на суму 1.773.484 руб. сріблом, із них продали на 628 руб. Основними товарами були: тканини, казани, металевий посуд, продукти харчування. Щодо наявних капіталів в обороті, то в банку, який належав казні, їх було 3.000.000 руб., а самих учасників контракту — 1.608.000 руб. Казні міста надійшла достатня кількість податків різних видів: сріблом — 33.387 руб. 15 коп., асигнаціями — 36.922 руб. 48 коп. До того ж здійснювалась торгівля гербовим папером, що також принесло прибутки місту. А оренда будинків та лавок принесла киянам 86.380 руб. сріблом [Ю].

Таким чином, наведені цифри переконують у тому, що Київські контракти були значною подією в економічному житті Південно-Західного краю та сприяло розвитку не тільки торгівельної, а й кредитної справи. Таке ж значення мав київський хрещенський ярмарок. Так, 1854 р. на ярмарок банкірськими конторами різних міст було привезено капіталів на 1.327 тис. руб. та пущено в обіг 998.600 руб.

Значним банківським центром, що, крім інших, здійснював операції і на ярмарках, був Бердичів. Ще з кінця XVIII ст. він був центром внутрішньої торгівлі краю, відомий тоді своїми п'ятьма ярмарками, на які з'їздилися купці з товарами не тільки з Польщі, але й з сусідніх держав. Після поділу Польщі (1795р.) Бердичів, як і весь Південно-Західний край, ввійшов до складу Російської імперії та став, за спогадами сучасників, "двигателем торгівли иностранными товарами по сухопутной границе. Благодаря ему, украинские ярмарки имели связь с Лейпцигом" [20].

Офіційна статистика повідомляє про вісім існуючих у Бердичеві банківських домів, які мали зв'язки з банківськими домами Петербурга, Москви, Варшави, Одеси. Основні операції бердичівські банкіри здійснювали саме на контрактних ярмарках у Києві. В 1835—1844 рр. вони привезли туди 500-600 тис. руб. сріблом, а 1845—1849 рр. — більше 1 млн. На бердичівські ярмарки привозилось товарів на суму до 3,5 млн. руб.

Цікаві спогади про суспільне та економічне життя Волинського краю і Бердичева, зокрема, залишив по собі Михайл Чайковський — надзвичайно колоритна постать як в історії українського, так і польського народу. Після придушення польського повстання 1830—1831 рр. він опинився в еміграції, виконуючи обов'язки політичного агента відомого польського діяча, князя А. Чарторийського. Опинившись в Туреччині, він офіційно прийняв мусульманство та очолив так званий козацький полк, який було навбровано із представників слов'янських національностей. Його теорія щодо ролі козацтва як основної формуючої та організуючої сили слов'янства носила досить хаотичний характер з незрозумілими кінцевими цілями діяльності. В своїх "Записках" він називає Бердичів торгівельним Ієрусалимом Ізраїля. Щороку сюди привозилось 40.000 коней у табунах, 20.000 у стайнях, по 100.000 тис. голів худоби, "смоли и дегтю столько, что, кажется, хватило бы на всю Россию, а что касается товаров, женских уборов и украшений, золотых и серебряных, то голова шла кругом при взгляде на все это" [22].

Посиленню Бердичева як економічного, так і культурного центру краю сприяв відкритий тут англієм Вольсеем, першим директором Ришельєвського ліцею в Одесі, ліцей. Князь М. Радзивіл надав для нього великий будинок із чудовим парком та 300.000 злотих. Три чверті учнів і майже всі викладачі перейшли сюди із Одеси. Науки проходили за програмами, які були розроблені комісією, до складу якої входили князь Адам Чарторийський (голова), а також Фадей Чацький. Серед викладачів ліцею хотілося б згадати: два Антоновича (один - математик, інший - фізик), Падура, Кисловський, видавець бердичівського календаря босих кармелітів, та, нарешті, відомий музикант та композитор Черні.

Значне місце в економічному житті краю належало євреям, які компактно проживали на Волині, оскільки існуюча межа осілості (введена 1791 р.) не дозволяла змінювати місця проживання. Історично так склалося, що вони, в основному, жили за рахунок посередництва і із трьох факторів виробництва — праці, природи та капіталу, оперували, майже виключно, капіталом. Управління, торгівля та кредит, як сільськогосподарська та промислова праця, є необхідними елементами економічного процесу. Виконуючи ці функції, українські євреї сприяли економічному добробуту країни. І. Лисяк-Рудницький у статті "М. Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин" зазначає, що свої погляди на становище євреїв в Україні Драгоманов підсумував таким чином: а) євреї переважно зосереджуються на певних купецьких заняттях; б) ці купці та посередники виконують важливу економічну функцію, особливо при переході від натурального до грошового господарства, але їх непропорційно багато; в) давня традиція відокремлення зміцнила єдність єврейської громади, члени якої виявляють схильність не допускати сторонніх у своє середовище і діяти монополярно" [19].

Зупинимось на лихварській діяльності. Лихварство - це, по суті, перша історична форма капіталу, яка приносила його власнику прибуток у вигляді відсотка. На початку XIX ст. селянин або ремісник, який брав позику у лихваря, мусив сплачувати щомісячно 10 %, або 120 % річних.

Коли один лихвар, який діяв на Волині, вирішив підняти відсоток до 150, то його боржники влаштували справжній страйк, вимагаючи від нього тільки того, щоб сума не перевищувала звичні 120 %. Одеські лихварі брали за позику 36 % її суми. Із створенням Одеського відділення державного комерційного банку, лихварський відсоток знизився до 12. Більш широку картину ми можемо знайти у творах українських класиків, які яскраво живописують стосунки українського населення з євреями-лихварями.

Добре відомо, що у будь-які часи гроші давали та дають і владу, і силу. Ще у давнину сім грецьких мудреців так висловились про них: "Гроші — сутність, кров та душа людей, і той, у

кого їх немає, здійснює свій шлях, неначебто мертвець серед живих" [1]. Недаремно царський уряд через своїх представників на місцях намагався будь-що зробити неможливим поширення кредитних установ, організованих євреями. Красномовно свідчать про це документи, що зберігаються у фонді Київського військового, Волинського та Подольського генерал-губернатора. Одна із справ цього фонду стосується прохання Бердичівської першої гільдії купця І.ІІІ. Каменки про організацію в Бердичеві приватного банку для позик найбільшим мешканцям, на короткі терміни. Листування Каменки із губернатором Південно-Західного краю, генерал-губернатором Д.Г. Бібіковим та Київським цивільним губернатором І.І. Фундуклеєм тривало чотири роки (1846-1850). Каменка пропонував організувати банк, метою якого є надання позик небагатим промисловцям та тим, хто бажає їх отримати, без відсотків, лише під заставу їх нерухомості, на таких засадах:

- 1) ті, хто бажають брати участь в організації цієї установи, повинні утворити вид позичкового банку для надання грошових позик тим, хто того потребує, на термін від шести до восьми місяців. Можлива видача грошей для розрахунку частками щомісячно, протягом того ж терміну, або ж по простим розпискам під заставу нерухомості, яка є. У випадку невиконання — продаж з публічного торгу;
- 2) надати можливість товаришам вибрати двох надійних осіб, які б взяли на себе управління та розпорядження по цьому закладу;
- 3) щомісячно назначати продаж заставлених речей, з тією метою, щоб продаж завжди закінчувався не пізніше 4-5 числа кожного місяця, на думку організатора, надасть можливість боржникам пам'ятати про розрахунок, а заклад буде постійним та надійним;
- 4) автор проекту вніс би 500 руб. сріблом, сподіваючись на те, що і ін. заможні мешканці міста здатні були зробити це;
- 5) для обмеження капіталу закладу від зменшення надати для витрат з цього приводу із державних джерел видачу із Бердичівської міської Думи, для утримання потрібних людей та бухгалтера по 300 руб. сріблом, з наданням з боку Думи, у випадках необхідності, захисту. І, нарешті, автор пропонував:
- 6) якщо уряду зручним буде затвердити ці правила, вони можуть бути прикладом для подібних установ в інших містах.

Офіційної відповіді на свої прохання та запити Каменка так і не отримав. У справі зберігається лист Бібікова Фундуклею під грифом "конфіденційно", в якому зазначається про необхідність зобов'язати Каменку підпискою, щоб він не турбував начальство нескінченними записками, "які не приносять ніякої користі". На думку Бібікова, цей заклад замість покращення стану бідного класу мешканців Бердичева призведе до остаточного їх зубожіння, "одноразова допомога, хоча навіть і без повернення, рідко може слугувати і для постійного поліпшення стану бідного, навпаки, вона робить бідного безпечним у майбутньому, наносить шкоду. Оскільки євреї схильні до торгівлі і промисловості, це може захопити їх в різноманітні спекуляції та обороти, які при найменшому промаху призведуть до рішучого розорення. Запропонувати Каменці передати 500 руб., які він хотів використати для влаштування закладу, пожертвувати на утримання в Бердичеві Єврейської богодільні та приюта" [11].

Але не тільки представники єврейства відчували утиски з боку царського уряду. Після придушення Польського повстання 1830-1832 рр., спроби якомога більше обмежити значення та вплив поляків-католиків, не слід забувати про те, що в країні надзвичайно велике значення мала церква, і релігійні мотиви відігравали не останню роль. На території Південно-Західного краю після останнього поділу Польщі знаходилась значна частина земель, що колись їй належала, а основними землевласниками лишались польські поміщики. Деякі з них відзначались надзвичайними господарськими здібностями. Так, відомі на Волині князі Сангушко, батько Євстафій та син Роман, ще у 1830 р. організували у своїх маєтках у мм. Славутичі та Білгородці Заславського повіту акціонерні позикові банки. До речі, старший Сангушко з 1818 р. по 1820 р. був Волинським маршалком (предводитель дворянства), а молодший брав активну участь у придушеному повстанні.

Славутський банк не був власністю поміщика, він був акціонерним товариством, початковий капітал якого складав приблизно від двох до трьох тис. руб. сріблом, до 1841 р. капітал банку складав чотири тисячі п'ятсот руб. (вираховувалось за кількістю акцій, яких було дев'яносто, кожна вартістю п'ятдесят руб. сріблом). Банк знаходився в безпосередньому веденні акціонерів, та не залежав від адміністрації економічного управління. Головною метою закладу було надання

допомоги мешканцям містечка - як християнам, так і євреям у торговому промислі та поліпшенні їх стану. Банк обслуговував тільки мешканців Славути, позики надавались переважно під заставу втричі більші капіталу, який позичався, а також під поручення. Із суми, яка позичалась, лишались в банку вісім відсотків із капіталу, який протягом п'ятдесяти тижнів повинен бути повернутим. Боржників зобов'язували сплачувати відсотки в касу банку; той, хто гасив свій борг, отримував квитанцію від банку. За пропуск сплати в зазначений термін боржник зобов'язаний був заплатити відсотки за прострочку, а після третього прострочення все, що було у заставі, продавалось.

На подібних засадах було організовано банк у м. Білгородка. Початковий капітал цього банку складав близько двох тисяч двохсот п'ятдесяти руб. сріб. Це також був акціонерний (як тоді називали "компаньонний"), позиковий банк, яким завідувала та опікувалась місцева економія. Посада голови Правління була виборною, касир вже призначався головою. Слід сказати про те, що проблема кваліфікованих економічних кадрів була надзвичайно гострою в Російській імперії протягом всього XIX ст., оскільки не існувало відповідної спеціалізації в жодному навчальному закладі до кінця століття. Цю проблему було вирішено пізніше. Касир зобов'язаний був протягом року вести справи, в кінці якого давати повний звіт акціонерам. Існувало ще одне цікаве правило — боржник, який не сплачував своєчасно позику, протягом трьох років не мав права користуватись послугами банку.

Особлива увага уряду до діяльності сім'ї Сангушко пояснювалась тим, що, по-перше, вони були поляками, до того ж, як вже зазначалось, Роман брав участь у польському повстанні, а, по-друге, в князівських маєтках ходили контрмарки, які видавались у вигляді грошів та вживались як готівкові суми. Зрозуміло, що подібний факт не лишився б поза увагою будь-якого уряду. Тому не дивно, що до Канцелярії Київського військового, Подольського та Волинського генерал-губернатора таємно надійшов лист, в якому наказувалось провести розслідування діяльності цих банків та скласти про неї вичерпний звіт. В результаті перевірки з'явилися донесення, в яких зазначалось, що контрмарки не мають відношення до утворених банків. Вони були випущені ще батьком Євстафія Сангушко та використовувались у вигляді грошів під час розрахунків за роботи на фабриках поденникам та селянам за економічні роботи, а також нижнім економічним службовцям. Ці контрмарки забирались назад під час збору податків, які сплачувались самими поміщиками за своїх селян, за різноманітні продукти харчування, пошитий одяг, взуття. Таких контрмарок (кожна вартістю 15 коп. сріблом) знаходилося в Славутичі 4.200, а в Білгородці - 4.444. У звіті йшлося й про основні засади діяльності банків. Через деякий час надійшло "предписание" Заславському земському суду про закриття організованих князями Сангушко банків. Крім того, вони зобов'язані були підписатись під тим, що без дозволу уряду не будуть відкриватись подібні заклади.

Царський уряд, бажаючи усунути представників єврейського та польського народу від управління та активної участі в діяльності фінансово-кредитних установ, видав наказ, за яким всі члени відділень банків, що утворювались в Південно-Західному краї, повинні були вибиратись із осіб руського походження, причому остаточне вирішення сумнівів в належності особи до тієї чи іншої національності було у губернатора Південно-Західного краю. Намагаючись витіснити з краю польський капітал, Микола I надав руським купцям особливі привілеї. В цей період в Київ переселились із Калуги, Тули, Брянська та ін. міст Дехтярьови, Чернови, Єлісєєви та ін. купці. З цією ж метою було закрито Кременецький ліцей на Волині, та 1834 р. відкрито у Києві університет св. Володимира, який мав стати оплотом самодержавства. Але саме з цього закладу вийшли найбільш відомі представники української, так званої Київської економічної школи: М.Х. Бунге, його учень Д.І. Піхно, О.Д. Білімовіч, А.Я. Антонович та ін. Саме з іменами цих людей пов'язаний розвиток фінансово-кредитної системи Російської імперії протягом всього XIX ст.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що, незважаючи на обмежений рівень як економічних, так і політичних свобод, завдяки плідній діяльності як окремих державних діячів, так і заповзятих ентузіастів справи, в Російській імперії починає формуватись струнка фінансово-кредитна система, значне удосконалення якої відбуватиметься протягом другої половини XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бродель Ф.* Структура повседневности: возможное и невозможное. /Материальная цивилизация, экономика и капитализм.- М.: Прогресс, 1986.- Т. I.- С. 464.
2. *Бунге Н.Х.* Банковые законы и банковая политика.// Сборник государственных знаний под редакцией В.П. Безобразова.- СПб., 1874.- 206 с.
3. Вестник финансов, промышленности и торговли. Орган Министерства финансов.
4. Вестник мелкого кредита. Еженедельник управления по делам мелкого кредита.
5. *Гаттенберг А.* Влияние русского законодательства на торговый и банковый кредит.- Харьков, 1870- 367 с.
6. *Герцеништейн М.Я.* Харьковский крах.- С.-Пб., 1903.- 277 с.
7. *Горкіна Л.П.* Нариси з історії політичної економії в Україні.- Київ: Наукова думка, 1994- 241 с
8. Двадцатипятилетие Киевской биржи. Сборник.- Киев, 1895,- 547 с.
9. Центральний Державний історичний архів України (далі ЦДІА України). Канцелярія Київського, Волинського та Подольського генерал-губернатора.- ф. 442, оп. 1, спр. 2048-2052.
10. ЦДІА України, ф. 442, оп. 80, спр. 234- С 1-48.
11. ЦДІА України, ф. 442, оп. 533, спр. 205.
12. ЦДІА України, ф. 707, оп. 227, спр. 6
13. ЦДІА України, ф. 1252, оп. 1, спр. 163.
14. *Кардашев В.П.* Фондовые биржи в России. Банковая энциклопедия.- С.-Пб, 1916.- С. 191-206.
15. *Кауфман И.И.* История банков.- С.-Пб, 1877.
16. *Каценельсбаум З.С.* Коммерческие банки и их торгово-коммерческие операции.- С.-Пб, 1912.
17. Кооперативная жизнь. Орган комитета о сельских, ссудо-сберегательных и промышленных товариществ.
18. *Коропечкий І.С.* Українські економісти ХІХ ст. та західна наука.- Київ: Либідь, 1993- 301 с.
19. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе.- Т. I.- С. 375.
20. *Мигулин П.П.* Наша банковая политика (1729-1903). Опыт исследования.- Харьков, 1904,- 439 с.
21. *Орианский И.Г.* Евреи в России. Очерк экономического и общественного быта русских евреев.- С.-Пб, Б/г.~ С. 97.
22. *Пихно Д.И.* Коммерческие операции Государственного банка.- Киев, 1876.- 241 с.
23. *Садык-паша (Чайковский М.)* Воспоминания.- Киевская старина, 1891.- № 3.- С. 473.
24. *Судейкин Вл.* Государственный банк. Исследование его устройства,- С.-Пб, 1891.- 530 с.

ВЕНГЕРСЬКА Вікторія Олексіївна - аспірант Житомирського інженерно-технологічного інституту.

Наукові інтереси:

- економічна історія України;
- політична історія.